

Rəhmanova Suqra Tevmur aızı⁷⁷ TÜRK DÜNYASI VƏ TÜRK DİLİ

*Müasir türk dünyası yeni yüksəliş mərhələsini yaşayır.
Bu gün suverenlik əldə etmiş gənc türk cümhuriyyətlərinin
bir sırada inamlı addımları türk dünyasının xosbəxt
sabahından xəbər verir. **Heydər Əliyev***

Ümumtürk ədəbi dili əslində çox qədim zamanlardan təşəkkül tapmağa başlamışdır. Təxminən qırx bir dil və ya şivədən ibarət olan türk dilləri qrupu çox qədim tarixə malik türk xalqlarının dili olub təxminən beş minillik böyük bir tarixi dövrü əhatə edir. Bu dillər qrupu özünün inkişafı tarixində bizim eranın v əsrinə qədər davam edən “Altay” və “Hun” dövrləri; bizim eranın V-X əsrin əvvəllərini əhatə edən Qədim Türk dövrü; X – XV əsrləri əhatə edən Orta Türk dövrü; XVI – XXI əsrləri əhatə edən Yeni və Ən Yeni Türk dövrü mərhələlərindən keçərək “Qərbi Hun” və “Sərqi Hun” istiqamətlərinə ayrılmışdır. “Qərbi Hun” istiqaməti də öz növbəsində Bulqar (Bulqar, Xəzər, Cuvas dilləri), Oğuz (Azərbaycan, Türk, (Türkiyə türkcəsi), Türkmən, Oqaqaz, Xorasan-türk dili, Əfsar, Salar dilləri), Qıpçaq (Başqırd, Qazax, Qaraçay, Balkar, Qaraqalpaq, Oumuq, Karaim, Noqay, Tatar dilləri) və Karluq (Özbək, yeni Uyğur dilləri) dillər qrupuna, “Sərqi Hun” istiqaməti isə Uyğur (Qədim Uyğur, Tuva, Yakut, Xakas, Sor dilləri) və Qırğız-qıpçaq (Qırğız, Altay dilləri) qrupuna bölünür. Bundan başqa bir sıra alimlər bütün dünya üzrə mövcud olan türk xalqlarının dilini qütblərə uyğun olaraq Simal türkcəsi (Yakut, Dolqan, Xakas, Sor, Altay, Uyğur, Sarı Uyğur dilləri), Cənub türkcəsi (Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan, Türkmən, Oqaqaz, Krım-Tatar, Xorasan, Əfsar, Qasqay, Qalay, Salar dilləri), Sərq türkcəsi (Özbək, Uyğur dilləri) və Qərb türkcəsinə (Tatar, Cuvas, Başqırd, Karay, Qaraqalpaq, Qazax, Qırğız, Kumık, Noqay, Mesket, Tuva, Culiman-Tatar, Balqar, Qaraçay dilləri) bölünür (7, s. 316-318).

Cox geniş ərazi və arialda yayılan türk xalqlarının ortaq ədəbi dili hesab edilən ümumtürk ədəbi dili haqqında ilk elmi – tədqiqat əsəri Mahmud Kaşğarının “Divani-Lügət-it-Türk” əsəri hesab edilsə də bu sahədə əsaslı elmi araşdırmalar əsasən XX əsrin 50-ci illərindən etibarən daha da genişlənməmişdir. Bu sahədə aparılan elmi tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, ümumtürk ədəbi dili ən qədim dövrlərdən etibarən xalqların böyük köcünün əsas səbəbkarı və iştirakçısına çevrilən böyük türk xalqının ortaq ədəbi dili və əsas ünsiyyət vasitəsi olmuş və bizim era adlandırılar son iki min il tarixində özünün əsas və intensiv inkişaf prosesini yaşamışdır. Elmi ədəbiyyatda bu proses əsasən üç böyük mərhələyə bölünür: 1) Təşəkkül dövrü (IX-XI əsrlər); 2) Təkamül dövrü (XIII-XVI əsrlər); 3) Tənəzzül dövrü (XVII-XVIII əsrlər).

Ümumtürk ədəbi dili özünün yüksək normativliyi və funksional üslub imkanlarının genişliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu dildə yazılmış ilk mükəmməl yazılı və ədəbi-bədii nümunələrə XI-XII əsrlərdən etibarən təsadüf edilir ki, bu da bizim eranın I minilliyinin sonları və II minilliyinin əvvəllərində Avrasiya qitəsinin böyük bir hissəsini tutan Böyük Türkün elində gedən və getdikcə intensivləşən bir sıra mühüm ictimai-siyasi və mədəni-kulturoloji hadisələrlə əlaqədar idi. Belə ki, hələ V-X əsrlərdən etibarən təzahür etməyə başlayan və Mərkəzi Asiyada geniş yayılan ayrı-ayrı türk tayfalarına və dövlətlərinə məxsus olan dialekt sözləri ümumtürk ədəbi dilinin təşəkkülü üçün əsas mənbə rolunu oynamışdır. Bu dövrlərə aid yazılı abidələrinin dili üzərindəki aparılan elmi müsahidələr və tədqiqatlar göstərir ki qədim türk dili kifayət qədər yüksək normativ qanunlara və sabit quruluşa malik olub hansısa tayfanın dili yaxud müxtəlif türk tayfalarının mexaniki ləhcə yığımı deyil, mükəmməl mərkəzləşmiş bir dildir (6, s. 27).

Cünki ortaq tarixi köklərə və zəngin mədəniyyətə sahib olan müxtəlif türk tayfalarının bütöv bir xalq kimi təşəkkül tapması yolunda atılan ən mühüm addımlardan biri də onların vahid dil və yazı qaydalarına malik olması idi ki, ta qədim zamanlardan türklər bu məsələnin vacibliyini anlayaraq özlərinin qədim əlifba və yazılarını da yaratmağa nail olmuşlar. Buna misal olaraq qədim Orxon-Yenisey abidələri, runik yazı, göytürk əlifbası, 52 isarədən ibarət qədim alban yazısı, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, “Oğuznamələr”, “Yaradılıs”, “Alp ər Tonqa”, “Su”, “Oğuz Xaqan”, “Göytürk”, “Ergənəkon” və s. dastan, əsəti və əfsanələri göstərmək olar ki, bütün bunlar da ümumtürk dünyagörüşünün, ədəbi-bədii fikrinin, mədəniyyətinin, bir sözlə, türkcülüyn təzahür formalarıdır. Hətta vadelli işğalçıların hücumları, qırğınlar, işğallar, əlifba və yazı dilinin dəyişdirilməsi belə türkcülük ideyalarının qarşısını ala bilməmiş və böyük türk xalqı öz varlığını ayrı-ayrı türkdilli xalqların ortaq mədəniyyətlərinin və dünyagörüşlərinin birliyi şəklində bu gün də qoruyub saxlaya bilməmişdir (1, s. 53).

Göründüyü kimi başlanğıcda vahid dil kimi formalaşan ümumtürk dili canlı orqanizm kimi yaranmış, inkişaf etmiş və süquta uğramışdır. İlk əvvəl ümumtürk dilinin şivələri və ya ləhcələri şəklində olan ayrı-ayrı türk xalqlarına məxsus dillər zaman keçdikcə milliləşmiş və hərəsi bir türk xalqının dilinə çevrilərək müstəqil dil statusu qazanmışdır. Məsələn, Azərbaycan dili, türk dili, özbək dili, qazax dili, tatar dili və s. Akademik Nizami Cəfərovun “Türkün dünyasından Türk dünyasına” elmi monoqrafiyasında bu fikri bir daha təsdiq edir: “Türklərin tarixinin ikinci fundamental faktı, vaxud göstəricisi doğulub formalaşdıqları təbiilik səviyyəsində də diferensiasiyası, bölünməsi və nəticə etibarilə, ortaq ata-baba vaddasını qoruyub saxlamış türk xalqlarının təşəkkülüdür. Məlum olduğu kimi, türklər təxminən min beş yüz ildən sonra, vəni ilk orta əsrlərdən tədricən oğuz, qıpçaq və karluqlara ayrılırlar ki, həmin proses eyni zamanda geniş coğrafiyalarda yayılmaqla (və məskunlaşmaqla) müşayiət olunur. II minilliyin əvvəllərindən etibarən müasir türk xalqlarının təşəkkülü başlayır. Və bu minilliyin ortalarında artıq tarix səhnəsinə çıxmış türk xalqları ümumi “türk” adı ilə yanaşı öz adları ilə də tanınırlar... Bununla belə müasir türk xalqlarının

⁷⁷ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. “Türkoloji araşdırmalar” Elmi Tədqiqat Laboratoriyasının elmi işçisi

həm “daxil”dən, həm də “xaric”dən adlandırılmasında coğrafi və ya regional prinsip XX əsrin əvvəllərinə qədər aparıcı olur. Məsələn: Anadolu türkləri, Qafqaz türkləri və ya tatarları, Volqaboyu türkləri və ya tatarları, Krım türkləri və ya tatarları, Türküstan və ya Orta Asiya türkləri” (2, s. 18). Bütün bunlar da ümumtürk dilinin süqutu prosesini sürətləndirmiş və tədricən ayrı-ayrı türk xalqları bir-birini daha çətin bir şəkildə başa düşməyə başlamışlar. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, mövcud olduğu minillər ərzində ümumtürk dilində saysız-hesabsız elmi, bədii, ədəbi əsərlər qələmə alınmış və ümumilikdə ümumtürk mədəniyyəti xəzinəsini əmələ gətirmişdir.

Türk ləhcələri, boyları və hal-hazırkı türk dilləri qədim türk ədəbi dilinin fonetik, leksik, qrammatik bazasına əsaslanmaqla yanaşı, həm də bir-birindən fərqli xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Lakin müasir türk dilləri arasında bir sıra fərqli və özünəməxsus xüsusiyyətlərin olmasına baxmayaraq bu dillər qədim türk ədəbi dilinin əsas xüsusiyyətlərini bu gün də qoruyub saxlamaqda davam edirlər (4, s. 81-85.). Yenidən müasir türk xalqlarının hamısının anlama biləcəyi yeni, vahid, ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması ideyası üzərində isləməyə başlamışlar. Bu ideya əsasən XIX - XX əsrlərdən etibarən, yəni, qədim ümumtürk ədəbi dilinin tam süquta uğradığı və türkdilli xalqlarının ayrılaraq tam müstəqil bir xalq, məsələn, azərbaycanlı, özbək, türk, tatar, qazax, qırğız və s. kimi formalaşmasından dərhal sonra meydana gəlmişdir. Bu işdə türkoloq və türkologiyanın da rolu az olmamışdır.

Türkologiya elmi yarandığı ilk anlardan etibarən əsasən iki istiqamətdə inkişaf etmişdir (3, s. 48). Qərb türkologiyasında baş verən altay nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi, tarixi-müqayisəli metodun tətbiqi, akademik qrammatikanın yaradılması, qədim türk yazılarının oxunması kimi mühüm tarixi hadisələr və yeniliklərin əsasında bir tərəfdən türklərə məxsus olan ərazilərdən və təbii sərvətlərdən yararlanmaq durursa, digər tərəfdən də bu cəsur və mərd xalqın istək və zövqünü, xarakter və xüsusiyyətlərini öyrənmək və onlarla yaxından tanış olub həyatın müxtəlif sahələrində mədəni, ictimai, iqtisadi, siyasi, elmi inteqrasiyaya girərək minillər ərzində qazanılmış təcrübə və biliklərindən faydalanmaq istəyi durur. Qərb dünyasının türklərə olan maraq və istəyi türklərin əsasən aşağıdakı bu üç yüksək insani keyfiyyətlərindən qaynaqlanır: 1) ta qədim zamanlardan türklər və türkdilli xalqlar özlərinin mükəmməl və sabit qrammatik quruluşu malik dillərini, bu dilə uyğun olaraq milli əlifbalarını və yazı mədəniyyətlərini yaratmağa nail olmuşlar; 2) taleyin onlardan üz döndərdiyi anlarda, yəni işğallara məruz qalaraq ayrı-ayrı imperiyaların tərkibinə qatıldıqda belə, heç bir kompleksə qapılmayaraq həmin imperiyaların dilində, əcnəbi dillərdə də öz milli türk süurunu və dünyagörüşünü özündə ehtiva edən yüksək keyfiyyətli əsərlər ərsəyə gətirmişlər; 3) taleyin onların üzünə güldüyü vaxtlarda yəni, özlərinin şəxsi qəhrəmanlıq keyfiyyətləri və cəsurluqları sayəsində hərəkətə keçib böyük imperiyalar və dövlətlər yaratdıqları zamanlarda türklər və ya türkdilli xalqlar özlərinə tabe etdikləri xalqların dinini, dilinə, yerli mədəniyyətlərinə və milli qururlarına hörmətlə yanaşmış, yerli elm və ədəbiyyat insanlarına qayğıkeşlik göstərmişlər.

İkinci istiqamət isə daha çox türkdilli xalqların özlərində mövcud olan yerli türkoloq alimlərinin elmi araşdırmalarını, tədqiqat və disseftasiya işlərini, elmi-nəzəri məqalə və monoqrafiyalarını, dərslük və dərs vəsaitlərini əhatə edir.

Cünki yeni, müasir dövrə artıq kifayət qədər fərqli etnoqrafik və milli xüsusiyyətlərlə daxil olan və artıq XVI-XVII əsrlərdən etibarən Türkiyə türkləri, Azərbaycan türkləri, özbəklər, uyuğurlar, qazaxlar, başqırdlar, qırğızlar, türkmənlər, tatarlar və s. müstəqil xalqlar kimi formalaşan türkdilli xalqlar əvvəllər ruslar vasitəsilə, daha sonralar isə birbaşa olaraq Avropa və Qərb dünyası ilə sıx mədəni, iqtisadi, siyasi, ədəbi, elmi, texnoloji və s. əlaqələr yaratmağa başlamışlar ki, bu da onların ümumi dünyagörüşlərinə, elmi-mədəni səviyyələrinə və gündəlik həyat tərzinə təsirsiz ötüşmür. Bu proses əsasən aşağıdakı üç istiqamətdə gedir: 1) milli özünüdərk hərəkəti nəticəsində ümmət psixologiyası millət psixologiyası ilə əvəzlənir; 2) türk birliyi ideyası formalaşır; 3) beynəlxalq proseslərdə iştirakın zəruriliyi dərk olunur (5, s. 24).

Ümumiyyətlə böyük türk xalqı bütün dünyada tolerant, inteqrasiyaya meyilli, humanist, dünyaya açıq bir millət, bir xalq kimi tanınmışdır. Hətta dünya dinləri tarixinə nəzər salsaq aşkar surətdə görürük ki, dünyada mövcud olan bütün dinlərin daha geniş yayılmasında və bu günə qədər qorunub saxlanılmasında türklərin rolu misilsizdir. Belə ki, Böyük Hun dövləti, Alban, Bulqar carlığı, xristianlığın, Xəzər xaqanlığı iudaizmin, Orta Asiyada mövcud olan bəzi qədim türk dövlətləri, o cümlədən, Cingizxan İmperiyası, Ouzil Orda dövləti buddizmin, şamanizmin, və tanrıçılığın, Qaraxanilər, Qəznəvilər, Səlcuqilər, Atabəylər, Dehli sultanlığı, Teymurilər, Osmanlılar, Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar Qacarlar isə islamın yayılaraq geniş intişar tapmasında mühüm rol oynamışlar ki, bu da türk xalqlarının aşağıdakı üç əsas xarakterik xüsusiyyətindən irəli gəlir: 1) türklər Tanrıçılıq dini ilə yanaşı, daha qədim dini inanclarını da qoruyub saxlamağa nail olmuşlar; 2) qarşılaşdıqları əksər yeni dinləri qəbul etmişlər; 3) bütün dinlərə saygı ilə yanaşmışlar. Bu baxımdan böyük türk dünyasının və türkdilli xalqların ən mühüm qollarından birini təşkil edən Türkiyə türklərinin də tarixdə öz yeri, öz mövqeyi vardır. Vaxtilə Orta əsrlər dünya tarixində mühüm rol oynamış Osmanlı türklərinin varisləri və müasir dövrdə sadəcə türklər adlandırılan Türkiyə türklərinin mənsub olduğu dil də əvvəllər Osmanlı türkcəsi, indi isə Türkiyə türkcəsi adlanır. Müasir Türkiyə Respublikasının dili 1924-cü ildə türk xalqının böyük oğlu Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən rəsmi dil olaraq elan edilmiş və o vaxtadək mövcud olan Osmanlı türkcəsi Türkiyə türkcəsi adlandırılmışdır. Bu dil sələfinin əsas fonetik, leksik və qramatik bazisi, bünövrəsi əsasında qurulsada bir sıra yeni, özünəməxsus keyfiyyətlər də əldə etmiş, əsasən Avropa mənşəli sözlərlə zənginləşmişdir.

Türkiyə türkcəsi türkdilli dillər sisteminin oğuz qrupuna aid olub eyni qrupa daxil olan Azərbaycan türkcəsi ilə də bir sıra oxşar fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri bölüşür. Cünki hələ 1851-ci ildə o dövrün mühüm təhsil ocaqlarından hesab edilən Rüştiyə məktəbinin müəllimləri Fuad və Cevdət anadolu türk dilinin qrammatikasını hazırlayarkən məlum olmuşdu ki, bu dil həddindən artıq ərəb və fars sözləri ilə yüklənmişdir. Bundan başqa bu dil XVII əsrin sonlarından etibarən xeyli sayda fransız, alman və ingilis sözləri də daxil olmuşdur. Müasir dövrdə, qloballaşma şəraitində elm və texnikanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq türkiyə türkcəsinə bir sıra yeni, əcnəbi termin və ifadələr daxil olsa da türk xalqı tədricən bu yeniliklə

ayaqlaşmağa, hətta özünün yeni milli terminlərini də yaratmağa nail olmuşdur ki, bu da onların milli kimliklərini saxlamaq və daha çox milli qürur hissələrindən irəli gəlir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Cəfərov N.Q. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı, "Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası", 1995, 208 s.
2. Cəfərov N.Q. Türkün dünyasından Türk dünyasına (türkoloji etüdlər). Bakı, "AzAtam", "Elm və təhsil", 2016, 108 s.
3. Cəfərov N.Q. Türkologiyaya giriş. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 248 s.
4. Cəfərova S.M. Oğuz abidlərində fəli bağlamalar. Müqayisəli tarixi türkologiyanın aktual problemləri (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı, 1984, s. 81-85.
5. Hacıyev T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili. Bakı: Təhsil, 2013, 246 s.
6. Məhərrəmli B.B. Türk dillərinin qədim leksikası. Bakı: Xəzər Universiteti, 2017, 272 s.
7. Səfərlil Aynur. Ortaq türk dili yaratmaq ideyası tədqiqatçı alimlərin düşüncəsi müstəvisində. Uluslararası türk lehçe araşdırmaları dergisi (TÜRKLAD), 3, CİLT, 2, sayı, Türkiyə, 2019, s. 314-324.

Acar sözlər: ədəbi dil, türkologiya tarixi, altavşünaslıq nəzəriyyəsi, qədim türk

Ключевые слова: литературный язык, история тюркологии, теория альтруизма, древний тюрк

Key words: literary language, history of turkology, theory of altruism, ancient Turk

Türk dünyası və türk dili

Xülasə

Məqalədə türk dünyası və türk dilindən bəhs edilir. Türk dili müasir türk dünyasının əsas tərkib hissəsidir. Dünyada bir sıra türkdilli xalqlar vardır. Bu xalqlar əvvəllər vahid bir adla – türk xalqı adı ilə tanınmışdır. Sonralar milliləşmə prosesi güclənmiş və bu xalqlar özlərinin Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və s. kimi dövlətlərini yaratmışlar. İndi bu dövlətlərin də hərəsinin öz dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti yaranmışdır.

Турецкий мир и турецкий язык

Резюме

В этой статье мы обсудили тюркский мир и турецкий язык. Турецкий язык - основная составляющая современного тюркского мира. В мире есть ряд тюркоязычных народов. Эти народы ранее были известны под одним именем - тюркский народ. Позже процесс национализации усилился, и эти народы создали свои собственные республики, такие как Турция, Азербайджан, Туркменистан, Узбекистан, Казахстан, Кыргызстан и другие. У каждого из этих государств сейчас свой язык, литература и культура.

Turkish world and Turkish language

Summary

We have discussed the Turkic world and the Turkish language in this article. The Turkish language is the main component of the modern Turkic world. There are a number of Turkic-speaking nations in the world. These nations were previously known by a single name - the Turkish people. Later, the process of nationalization increased and these peoples created their own Republics such as Turkey, Azerbaijan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and others. Each of these states has its own language, literature and culture, now.

RƏYÇİ: dos. S. ABBASOVA